

Josep PERARNAU I ESPELT

CERTESSES, HIPÒTESIS I PREGUNTES ENTORN EL TEMA
,CONVERSIÓ I CROADA' EN RAMON LLULL
,CROADA MILITAR' O ,CROADA GRAMATICAL'?

La lectura del llibre del prof. Franco Porsia, *Progetti di crociata. Il De fine di Raimondo Lullo*, al qual és dedicada una recensió en la part corresponent d'aquest volum, i d'altres lectures sobre el tema, han estat per a mi motiu de reflexió, que potser s'ho val d'oferir al possible lector sota títol independent.

Tal com el títol dóna a entendre, en aquestes pàgines hi haurà (o almenys potser pesaran més) les hipòtesis i les preguntes que les certes, i per això llur objectiu no és altre que exposar unes idees destinades a ésser discutides de manera que amb la col·laboració d'altres estudiosos mirem d'arribar a la major claredat possible.

Segurament no caldria dir-ho, però ni que sigui per a aprofitar l'ocasió, he de deixar ben clar que si en les pàgines següents discuteixo l'opinió d'algun autor, la discussió, que procuraré totalment objectiva, és delimitada a la idea o tesi formulada, exposada o explicada, i de cap manera no afecta el respecte i la gratitud envers la persona de l'autor o autors, al qual o als quals remercio per haver exposat els resultats dels propis estudis o els personals punts de vista.

Sense que això vulgui dir que les pàgines següents seguiran un esquema de lògica fèrria, sí que les consideracions s'agruparan entorn dos temes predominants: el de la relació (el prof. Porsia usa el mot ,fusió') del tema de la conquesta armada dins el de la missió i conversió dels infidels; i el de les ,novetats' introduïdes en les obres lul·lianes com a conseqüència de la conquesta sarraïna de Sant Joan d'Acre.

PRIMERA PART: LA CONQUESTA ARMADA ÉS PART DE LA MISSIÓ SEGONS
LLULL?

Els conceptes de croada i conversió

És absolutament cert que Ramon Llull, gairebé des del primer moment de la seva activitat pública, escriví pàgines sobre la ,conversió dels infidels' i sobre la necessitat d'establir escoles per a la preparació de missioners;¹ i no

---

1. Una visió de conjunt de les pàgines lul·lianes dedicades al tema de la conversió dels infidels vaig intentar-la amb motiu de publicar, a base del text manuscrit molt primitiu i fins

ho és menys que el 1291-1292 comparegueren uns escrits nous, encaminats a la 'recuperació de Terra Santa',² en els quals hom pot trobar tant els dos capítols inicials del *Tractatus de modo convertendi infideles*, com tot el *Quomodo Terra Santa recuperari potest*,³ novetat interpretada en el sentit que, després d'anys de manifestar-se contra la violència com a mitjà d'influir damunt l'infidel per a la seva conversió, ara (si ja la idea no li venia d'abans), tot d'una s'hauria repensat, hauria esdevingut propagandista de la croada i hauria acceptat (si ja no li venia d'abans) l'ús de la violència bèl·lica o de la força física com a mitjà de convèncer l'infidel a convertir-se.⁴

En aquesta interpretació, cal, si no m'erro, diferenciar dos temes, ambdós segurament subdivisibles en molts d'altres: una cosa és el canvi o substitució d'una sobirania política vinculada a una religió, per una altra, també vinculada a una religió diferent, incompatible amb la primera; i una de diversa la decisió personal de canviar de religió, com a fet d'hipotitzable conseqüència d'aquell canvi de sobirania, com si la violència bèl·lica s'allargués fins a la imposició de la religió dels vencedors. En principi i en abstracte, tant com el concepte de croada va a la imposició d'una nova sobirania diversa damunt un territori (la de la Cristiandat europea occidental damunt el territori de Palestina o al revés la de l'Islam damunt terra de Cristiandat), la

---

aleshores no identificat com a existent, en *La còpia manuscrita medieval de les tres lletres de Ramon Llull demanant al rei, a un prelat de França i a l'estudi de París l'establiment d'escoles de llengües* (Clarmont-Ferrand, BMI, ms. 96), dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 123-218.

2. Vegeu en l'article citat en la nota anterior, les pàgines 176-196, i en el llibre també esmentat del prof. Porsia les pàgines 99-134. Darrerament ha estat publicada una narració contemporània de la pèrdua de Sant Joan d'Acre, la del Magister THADEUS CIVIS NEAPOLITANUS, *Excidiū Avonis Gestorum Collectio* i *Ystoria de Desolatiōne et Conculcacione civitatis Aconensis et totius Terre Sancte*, edited by R. B. C. HUYGENS with Contributions by A. FOUREY and D. C. NICOLLE (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CCII), Turnhout, Brepols 2004, 226 pp.; el primer títol és una narració estructurada dels fets, el segon un plany per les culpes de tots en aquella, més que desfeta militar, carnisseria humana.

Les informacions sobre la situació de desconexió i de tensions internes en la ciutat assetjada de Sant Joan d'Acre en els moments del setge i de la conquesta dels sarraïns havien estat resumides darrerament per Sylvia SCHEIN, *Fideles Crucis. The Papacy, the West and the Recovery of the Holy Land 1274-1314*, Oxford, Clarendon Press 1991, 121-124.

3. Ambdós texts, coneguts des que la bibliotecària Jacqueline RAMBAUD-BUHOT els descobrí a París, BN, *lat.*, 3174, ff. 132-144, i foren per ella publicats dins «Studia Monographica et Recensiones Maioricensis Scholae Lullisticae», III, (1954), 96-112, han estat reeditats fa ben poc per Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS, dins el «Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CLXXXII», Turnholt, Brepols 2003; sobre la qual publicació, demanant disculpa, em permeto d'assenyalar i recomanar la lectura de la recensió publicada en el volum anterior d'aquest anuari, ATCA, XXIII-XXIV (2004-2005), 546-551.

4. Ultra allò que diré més endavant sobre qualche afirmació (i traducció) del prof. Porsia, és possible que el lector recordi l'acusació del prof. Marc Johnston, reproduïda i inacceptada en el meu *Consideracions sobre el tema 'Missió i Croada' en Ramon Llull dins publicacions recents*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXII (2003), 561-578, en concret 569-570, nota 12.

conversió és, també per principi i en abstracte, un procés personal i essencialment interior, realitzat en el pla íntim de la consciència personal.

Aquesta distinció teòrica, basada en la prescripció bíblica de *Deut* xx, 10-13 (que FIDENZIO DA PADOVA copia sencera i Paolo EVANGELISTI, *Fidentio da Padova...*, citat en la nota 39, transcriu, 149, nota 22), fou almenys ben coneguda (no sé si tan ben practicada) tant en la banda sarraïna com en la cristiana medieval. N'és mostra, almenys teòrica i no sé fins a quin punt pràctica, per la part sarraïna, en el moment de la invasió de la Península Ibèrica poc després del 711, el ben conegut *Pacte de Tudmir*⁵, i per part cristiana les capitulacions entre Jaume I i els diversos caps musulmans de València en el moment de la conquesta entorn el 1240, en virtut de les quals, acceptada la nova sobirania del Rei Conqueridor amb les consegüents regalies, tots els musulmans que volgueren pogueren romandre en el Regne de València, també en tant que comunitat cívicoreligiosa regida per les pròpies lleis de la *Çura i Xara*, amb les mateixes condicions jurídiques i econòmiques que tenien en temps de sobirania musulmana, cosa que realment feren durant uns tres-cents cinquanta anys, fins que un rei dels diversos regnes hispànics, Felip III, els acabà de foragitar el 1609.⁶

---

5. Darrerament ha estat objecte d'algun estudi i edició en traducció castellana. Recordo la publicada per A. AZNAR RUIZ, *Enrique A. Llobregat: del Pacto de Teodomiro a los orígenes del País Valenciano* dins «Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa», vol. I, Alacant, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil Albert 2000, 53-65, en concret 57-58.

6.. La desconexió o la manca de connexió entre el pas de sobirania de l'Islam a la Cristiandat i una possible conversió dels sarraïns afectats, resulta esplendorosament manifestada per exemple, en el cas de la reconquesta de València, tal com és exposat en primera persona per JAUME I EL CONQUERIDOR, *Crònica*, paràgrafs del 276 al 289 (ed. SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques* (Biblioteca Perenne, 26), Barcelona, Editorial Selecta 1971, 112-115), on són àmpliament detallats els tractes i les condicions del pas de sobirania, sense que hi hagi ni una paraula sobre possible conversió dels sarraïns que restarien al regne de València.

Sobre aquesta temàtica hom pot veure les publicacions de Robert I. BURNS, i en particular els títols de la seva obra sistemàtica, *Societat i documentació en el regne croat de València. Diplomataris del Regne croat de València. Els documents registrats de Jaume I el Conqueridor, 1257-1276*. Vol. I. *Introducció*, València, Tres i Quatre (cf. ATCA, XI (1992), 455-457); i l'edició dels primers cinc-cents documents en *Els fonaments del regne croat de València. Rebel·lió i recuperació, 1257-1263. Diplomataris del Regne croat de València. Els documents registrats de Jaume I el Conqueridor, 1257-1376*. Vol. II. *Documents 1-500* (Biblioteca d'Estudis i Investigacions, 37), València, Tres i Quatre (cf. «ATCA», XV (1996), 580-582).

Quant a la vigència de la llei musulmana sota sobirania de Cristiandat en les comunitats islàmiques del Regne de València, hom pot veure, de Carme BARCELÓ, *Un tratado catalán medieval de derecho islámico: el «Libro de la çura e xara de los moros»*. Introducció, índexs i glossaris, Córdoba, Universidaad 1989 XXIII i 124 pp. (cf. «ATCA», XII (1993), 441-442, de J. VERNET).

Sobre l'expulsió ara és més a l'abast de la mà l'obra bàsica i contemporània de l'èxode del 1609, de fra Jaume BLEDA, *Corónica de los moros de España*. Estudio introductorio por Bernard VINCENT y Rafael BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, València, Universitat de València 2001, 48 i 1196 pp., sobre la qual hom pot veure la breu informació corresponent en la secció de *Notícies bibliogràfiques* d'aquest volum.

Aquest aspecte de confrontació i xoc violent entre les dues superpotències de la Baixa Edat Mitjana, que eren el bloc sarraí o Islam d'una banda i el bloc cristià o Cristiandat de l'altra, era una idea tan elemental i òbvia, que a l'hora de formular allò que un 'visionari' de la categoria de Joan de Rocatalhada pronosticava per als moments escatològicament decisius, assenyalava la diferència entre allò que el nou gran Missatger evangèlic seria per als jueus i allò que seria per als sarraïns: «conversor Judeorum cecorum, Sarracenorum malleus», per la senzillíssima raó que a mitjan segle XIV els jueus no representaven cap potència política i només se'n podia esperar la conversió, a diferència dels sarraïns, la potència política dels quals era el gran perill per a la Cristiandat («...in magno periculo erit tota Christianitas», repetia Llull) i havia d'ésser esmicolada a grans cops de mall. I el mateix Rocatalhada explica així quin seria el cop de mall definitiu:

«Bellum autem eorum estimo fore illud quod Apocalipsis capite XVI sub effusione sexte phiale continetur in campo Magedo (Apoc. 16, 16) celebrandum. Nam ibi videbis A. Cedar, hoc est Antichristum sarracenum orientalem, cum regibus ab oriente venire (Apoc. 16, 12). Et ex adverso videbis ibidem bestiam et pseudoprophetam et draconem (Apoc. 16, 13) —qui tres sunt alter A. hoc est Antichristus occidentalis, qui cum regibus totius terre occidentis occurrit in prelium (Apoc. 16, 14) — contra A Cedar Antichristum orientalem et reges orientis, ubi prosternabitur infinitus populus Sarracenus».⁷

De la teoria a la pràctica

El prof. Porsia, no sé si oblidant o desestimant la distinció acabada de formular, i concentrant-se a demostrar que Llull hauria formulada la «necessitat dell'uso della forza per la conversione degli infedeli», fa referència a un altre llibre de Llull, el *Liber super psalmum 'Quicumque vult', sive liber Tartari et Christiani*, que és continuació o complement del *Llibre del Gentil i dels Tres Savis*, amb la diferència que si en aquest eren els tres savis els qui intentaven de portar el Gentil a la pròpia 'lleï', en aquell és l'ermità Blanquerna qui dóna al Tàrtar totes les raons a favor dels dogmes cristians, raons que convencen el Tàrtar, el qual, batejat, esdevé 'Largus = Generós' i, ben proveït

---

En resum, l'element 'croat' «del suo ambiente catalano e iberico» (fragment del prof. Porsia copiat en la nota 10), no consta que impulsés Ramon Llull a fusionar els conceptes de sobirania i de conversió: hipotitzar la dita fusió, no serà una idea posterior i resultant del principi: «Cuius regio, eius et religio»? Si fos així, serviria de bell exemple d'anacronisme.

7. JEAN DE ROQUETAILLADE, *Liber ostensor quod adesse festinant tempora*. Édition critique sous la direction d'André VAUCHEZ par Clémence THÉVENAZ MODESTIN et Christine MOREROD-FATTEBERT (Sources et Documents d'Historire du Moyen Âge publiés par l'École Française de Rome, 8), Roma, École française 2005, 191, núm. 85 (les dues frases) i 288, núm. 25 (el paràgraf sencer).

dels documents papals de missió, se'n va a convertir, lul·lianament, els seus connacionals; i en aquest moment, l'esmentat professor resumeix així el paràgraf final del llibre lul·lià:

«L'ultimo capitolo del libro reca un epilogo assai interessante per la comprensione del pensiero lulliano riguardo alla necessità dell'uso della forza per la conversione degli infedeli e ,di tutto il mondo': partito Largo, infatti, sorge fra due chierici della curia romana una discussione sul modo più efficace, proficuo e ,grato a Dio' per la diffusione della fede cattolica: uno pensa all'opera di propaganda simile a quella intrapresa da Largo, l'altro invece ad una azione violenta e continua ad opera di un re rivolta a debellare e a sterminare gli infedeli. Una terza soluzione potrebbe essere quella di adottare entrambi i metodi» (96).

Prescindint ara de punts que en aquest moment no són essencials, com la referència «all'opera di propaganda simile a quella intrapresa da Largo» (l'activitat d'En Largus/Generós formulada pel *Liber super Psalmum...* no és de propaganda, car ell, exactament igual com el Gentil, no és un agitador mental, sinó «molt savi en filosofia»,⁸ capaç d'entendre els raonaments metafísics de naturalesa clarament filosòfica medieval augustiniana desplegats tant pels tres savis en el *Llibre del Gentil...* com per l'ermità Blanquerna en el *Liber Tartari...*), ens hem de fixar en les darreres línies on són formulades les tres hipòtesis que haurien emergit en una discussió entre clergues de cort papal: l'autor ens diu amb tota claredat que també aquesta darrera part del paràgraf final és «assai interessante per la comprensione del pensiero lul·liano riguardo alla necessità dell'uso della forza per la conversione degli infedeli».

Amb el màxim de respecte per al prof. Porsia crec haver de manifestar el meu desacord en el sentit que, un cop acomiadat En Largus (Generós), ja ha desaparegut qualsevol representació personal de l'autor Lull en el *Liber super Psalmum* ,*Quicumque vult*', el qual, en les darreres línies atribueix les dites tres hipòtesis a clergues diversos de cort papal.

No anava pas gaire equivocat Ramon Lull personificant en els curials romans certes idees bel·licoses. La recent publicació de textos d'un curial contemporani, Bonaiuto da Cosentino, ens permet de saber de primeríssima mà algunes almenys de les conviccions que durant el darrer decenni del segle XIII pul·lulaven entre els curials pontificis, idees amb les quals estaven segurs de congraciarse el favor papal, car pertanyen a l'*Apostropha*, amb què aquell ,poeta di curia' felicitava Bonifaci VIII per l'elecció a papa bo i augurant-li que fos ell el qui fes pagar als sarraïns tots els sofriments i la sang vesada de cristians. Els següents deu versos no poden ésser més explícits ni eloqüents:

8. *Llibre del Gentil i dels tres Savis*, del pròleg (OE, II, Barcelona, Editorial Selecta 1957, 1057/II).

«Tu, genus indignum, proles o perfida Maumeth,
 gens Arabum, ceca, demens, Babilonice civis,
 o pharaonita, crucis hostis, spurcida sacre
 belua fedatrix terre, blasphema deorum,
 desine seuire, casus perpende propinquos.
 Incipe scire metum, fera bestia, discere timere.
 Ecce venit tempus, appropinquat hora tuorum
 vindicte scelerum, quo planges mesta tuorum
 spicula, tela, stolas, nostro cum sanguine lota,
 potatumque vomes in nostra cede cruorem».⁹

Ja no des de somnis escatològics, amb els quals cap curial no s'hauria cregut de congraciar-se Bonifaci VIII, ans des del desig polític de revenja hom proclamava a la Cúria la immediata humiliació de l'Islam a obra del novell papa Gaetani, però aquestes, ni una part d'elles, no eren, certament, les idees en què Ramon Llull basava les seves peticions, com tampoc no ho eren aquelles que ell, de forma purament narrativa, posava en boca de cortesans contemporanis. Allò que el movia, sobretot en els mesos posteriors a la pèrdua de Sant Joan d'Acre, era que la Cristiandat tant oriental com occidental no caigués en mans de l'Islam, com acabava de succeir a Palestina.

¿Conquesta armada o martiri?

Jo no sé si les pàgines anteriors han demostrat alguna cosa, però almenys han establert una hipòtesi de treball, la que, en el moment en què, perdut Sant Joan d'Acre, Llull s'ha d'encarar per primera vegada davant la necessitat de recuperar la Terra Santa, aquesta nova situació s'ha de veure en el context molt més ampli, el de la confrontació de les dues superpotències de la Baixa Edat Mitjana, la Cristiandat i l'Islam, o en el de la possibilitat real que la Cristiandat es trobi en greu dificultat de mantenir la seva hegemonia europea davant l'empenta atacant de l'Islam, que li acabava de reduir l'extensió en un punt particularment sensible, la Terra Santa.

Acabat el paràgraf copiat en l'apartat anterior i sense solució de continuïtat, el prof. Porsia afegeix:

«Se ci sono oscillazioni nel pensiero lul-liano sul modo della conquista armata (dilatazione fisica del territorio della fede) inscritta nel piano generale di conversione degli infedeli..., essa è considerata sempre giusta, legale, meritoria e necessaria».¹⁰

9. Aquests versos han estat publicats per Mario PETOLETTI, *Il Diversiloquium de Bonaiuto da Cosentino, poeta di curia ai tempi di Bonifacio VIII*, dins «Aevum», LXXV (2001), 425, lín. 34-44.

10. L'afirmació acabada de transcriure, basada en DOMÍNGUEZ REBOIRAS (cf. nota 3, 257-267), és confirmada per una altra que arriba en la pàgina següent (val a dir que els frag-

No sé si les he enteses correctament, però en aquestes tres línies hi veig dues afirmacions;

– que l'ideal de la conversió dels infidels és com un projecte, un dels elements del qual ha estat sempre la conquesta armada;

– i que la dita conquesta armada considerada part integrant de la conversió dels infidels ha estat sempre considerada justa, legítima, meritòria i necessària.

Ací he de dir, en honor de la veritat, que un servidor no he tinguda la sort de veure ni les oscil·lacions de la conquesta armada a l'interior de l'ideal de la conversió dels infidels ni que la tal conquesta armada hagi estat sempre considerada «justa, legítima, meritòria i necessària». La proposta lulliana per a la conversió dels infidels es concreta en un punt bàsic i essencial, el de la continuïtat de l'actuació evangelitzadora de Jesucrist i dels apòstols, tesi que trobem explícitament exposada tant en un escrit tan primerenc com el *Llibre de contemplació en Déu*, com en les dues parts del *Liber de passagio* del 1292. Llegim en primer lloc la tesi primitiva:

«...plàcia a vós, Sényer, que enaixí com vós ab la vostra passió e ab los apòstols començàs la manera com los errats ixen d'error, que ara reformets aquella manera e devoció que adoncs era en lo món com vós e ls apòstols morís e ploràs per sanar e lavar nostres langors e nostres culpes», car «més són los infeels que vostra humana natura e los apòstols meteren en la C [conjunt dels cristians] ab armes entel·lectuals, que los infeels que la C [conjunt dels cristians] ha meses en si mateixa ab armes sensuals».¹¹

L'any 1292 segueix propugnant el mateix, i ho fa tant en el *De modo convertendi infideles*, com en el *Quomodo Terra Sancta recuperari potest*:

«Ad exaltationem fidei ecclesia debet conari, quod sequatur modum Christi et apostolorum et martyrum, quorum auctoritate sancta mater ecclesia debet fungi, quia per illa principia, per quae fides est principia et exaltata, debet conservari et multiplicari, ita quod sint homines uocati et missi ad praedicandum et disputandum cum infidelibus, desiderantes mortem pati propter Christum, et hoc iuxta ordinationem datam supra in tertia parte»;

---

ments del prof. Porsia ací transcrits pertanyen respectivament a les pàgines 96 i 97 del llibre indicat al començament d'aquest escrit), i diu així: «...a questo punto è possibile sottolineare che quella parte 'crociata' della sua ideologia, certamente fusa alla parte 'missionaria', era anch'essa costitutiva della sua formazione giovanile, del suo ambiente catalano e iberico, nutrito all'impeto per molti versi originario e genetico dell'ideologia crociata, conservava cioè i forti coloriti territoriali e le rigidezze dualistiche della *Reconquista*...» (97).

11. *Llibre de contemplació*, cap. CCCXLVI, núms. 3 i 24 (OE, II, Barcelona 1960, 1149 i 1153). El paràgraf acabat de transcriure ha d'ésser completat amb el de la nota 14, que desqualifica com a anticristià l'ús de la violència per a la conversió dels infidels.

«Ordinatio praedicta [cf. ATCA, XXIII-XXIV (2004-2005), 546-551] levis est et possibilis et propter honorem Dei multum amabilis... Et, quia ecclesia faceret debitum et posse suum, Deus influeret gratiam et benedictionem negotio praedicto, et rediret modus et deuotio, per quam Ecclesia exaltata fuit per sanctos uiros martires, qui per effusionem sui sanguinis infideles conuertebant ad uiam ueritatis.»¹²

Aquesta és la tesi fonamental de Ramon Llull, la per ell «considerata sempre giusta, legale, meritoria e necessaria», ja formulada amb claredat en la seva inicial teologia de la missió, tesi que ell repeteix en el moment en què comença d'escriure sobre la recuperació de la Terra Santa. I en aquesta tesi la conquesta armada no apareix enlloc, sí, en canvi, el martiri continuador del de Jesucrist, dels apòstols i dels màrtirs cristians.

¿I l'ús de la violència?

No pretenc de cap manera que els texts acabats de copiar puguin ésser considerats definitius en el tema de conversió, croada i violència, ans només que han d'ésser tinguts en compte.

I seguint en el tema de la violència, el prof. Porsia transcriu un fragment de l'epíleg del *Liber, per quem poterit cognosci quae lex sit magis bona, magis magna et etiam magis vera* (del 1313), en el qual ell està convençut de trobar «un pensiero senza dubbio ‚maturo‘ sulle finalità ultime del suo progetto e sui modi di realizzazione», fragment que un servidor començaré donant en la seva traducció italiana:

«Il signor papa, Santissimo Padre in Cristo, i venerabili cardinali, gli arcivescovi, i vescovi e i prelati sono tenuti per obbligo a fare tutto quello che è in loro potere perchè i pagani i Giudei e gli altri infedeli divengano Cristiani, per salvarsi in eterno. Se rifiuteranno di convertirsi con la disputa o per libera volontà, almeno che si predichi; e attraverso i principi cristiani o con eserciti forniti di armi, ne siano obbligati. Il prelado o il principe negligente nei confronti di questi doveri, deve prendere coscienza che non gliene venga chiesto conto nel giudizio».¹³

No sé si m'erro (i no cal dir que sóc prest a disculpar-me), però crec que el nucli del paràgraf es troba en la frase central: «Se rifiuteranno di conver-

12. Els dos fragments corresponen, respectivament, al *Tractatus de modo convertendi infideles*, IV. *De quarta parte quae est de rationibus, quare posita in isto tractatu debent fieri*, núm. 2 (DOMÍNGUEZ, CC CM, CLXXXII, Turnhout, Brepols 2003, 344, lín. 16 – 345, lín. 22); i al *Quomodo Terra Sancta recuperari potest* (ibid., 331, líns. 84-85 i 87-91).

13. Franco PORSIA, *Progetti di crociata. Il De fine di Raimondo Lullo* (Storia. Le fonti), Taranto, Chimienti editore 2005, 96.

tirsi con la disputa o per libera voluntà, almeno che si predichi; e attraverso i principi cristiani o con eserciti forniti di armi, ne siano obbligati»; nucli que, dins la frase central, es troba en el pronom ,ne': a què es refereix el pronom? A ,siano obbligati' o a ,si predichi'? Si, cercant la resposta, em pregunto ,qui' han d'ésser obligats, no crec que la resposta pugui ésser altra que aquesta: l'únic subjecte plural de la frase, tant del ,rifiuteranno' com del ,ne siano obbligati', són «i pagani, i Giudei e gli altri infedeli», i per tant cal llegir: «i pagani i Giudei e gli altri infedeli, se rifiuteranno di convertirsi... ne siano obbligati». Gramaticalment, no crec que hi pugui haver dubte.

Però com que recordo les afirmacions radicals del *Llibre de contemplació* en el sentit que tota conversió obtinguda per violència seria essencialment anticristiana,¹⁴ em veig obligat a recórrer ai l'original llatí del *Liber, per quem poterit cognosci...*, que, segons el prof. Porsia formula el pensament madur de Llull en el tema de ,violència i conversió', més ben dit, a la doble versió donada en la seva edició crítica; el fragment a clarificar diu així:

Text A: «Sanctus Pater, pontifex summus, et uenerabiles domini cardinales, archiepiscopi, episcopi et praelati astricti sunt et obligati, ut quod possunt faciant, ut Saraceni et Iudaei et ceteri infideles christiani fiant, ut salventur. Quod si facere non uolunt, mediante disputatione uel ex libera uoluntate, praedicetur eis, et per christianorum principes armorum viribus superentur...»;

Text B: «Sanctissimus Pater in Christo, dominus papa, et uenerabiles cardinales, archiepiscopi, episcopi et praelati tenentur ex obligatione, ut faciant posse suum, quod pagani necnon Iudaei, infideles etiam alii, fiant christiani, ut possint perpetuo saluari; et si noluerint per disputationem conuenire aut liberam uoluntatem, saltem praedicentur, et per principes christianorum aut exercitus armis munitos compellantur.»¹⁵

La primera observació és que la traducció del prof. Porsia, basada en el *Text B* (la presència de ,pagans' i l'absència de ,sarraïns' ho demostren), ha

14. «Si l'A [Jesucrist] forçava lo franc voler dels errats e-ls constrenyia a entrar en la C [tots los crestians], o si forçava lo franc voler de la C [tots los crestians] que constretament forçassen los errats d'entrar en la C [tots los crestians], la M [significació d'acabament] demostraria a la N [enteniment de l'home] que la L [acabament] no seria en l'A [Jesucrist] ni en la C [tots los crestians]; on, per açò la N [enteniment de l'home] entén que l'A [Jesucrist] no vol ésser contra lo franc voler de la C [tots los crestians] ni dels infeels, car si ho era, seria lo creador contra lo franc voler qui és en sa creatura; e açò és cosa impossívol. On, com açò sia, Sényer, enaixí, doncs l'art e la manera és que la I [potència motiva] dela C [tots los crestians] se mova francament per tota la G [franc poder, saber e voler dels crestians]» de la C [tots los crestians] a moure lo franc voler dels infeels per tal que entren en la C [tots los crestians]...», *Llibre de contemplació*, cap. CCCXLVI, núms. 19-20 (OE, II, Barcelona, Editorial Selecta 1960, 1152/II-1153/I).

15. (SENELLART, CC CM, LXXX, 190, lín. 288 a 192, lín. 293; i 191, lín. 295 a 193, lín. 301).

comès una falta important, també per les seves conseqüències, car tot fa suposar que ell considera que el verb actiu ,convenire' s'ha de traduir pel reflexiu ,convertirsi'; però tothom sap que ,convenire' significa ,reunir-se' o ,aplegar-se', no pas ,convertir-se'; i, en conseqüència, la frase es deu haver de traduir: «i si no es volen reunir o aplegar lliurement o per la disputa... hi siguin obligats»; en conseqüència no crec que, ni tan sols literalment, el «si noluerint per disputationem convenire... compellantur», es pugui traduir, com fa el prof. Porsia, «Se rifiuteranno di convertirsi con la disputa... ne siano obbligati» (evidentment, a convertir-se); la traducció no em sembla que pugui ésser altra que: «si es neguen a reunir-se per a la disputa o espontàniament... hi siguin forçats» (és evident, a reunir-se per a la disputa o almenys per a escoltar un sermó: ,praedicerentur').

I aquesta, que, si no m'erro, és la traducció correcta del *Text B* de Llull (que el prof. Porsia tradueix altrament), resulta confirmada per allò que poques línies més avall ens diuen totes dues versions textuals:

Text A: «Praeterea supplicat Raimundus illustrissimo domino Sanctio... regi Maioricarum, et etiam... domino Guillelmo de Villanova, Dei gratia episcopo Maioricarum, quod istum librum sua auctoritate promoueat et publicent, in tantum quod Iudaei coacti intelligant istum librum et respondeant rationibus supra dictorum argumentorum».

Text B: «...supplicat Raimundus illustrissimo domino Sancio... regi Maioricarum et... domino Guillelmo de Villanova, Dei gratia episcopo Maioricensi, ut istum librum anteponant in tanto, ut Hebraei percipiant coacte, et ui et rationibus argumentorum praemissorum debeant respondere».¹⁶

I ací, com en els casos anteriors, també constatem que la presa de posicions o determinacions propugnada el 1292 en els dos texts del *Liber de pas-sagio* o el 1313 en un títol tan tardà com el *Liber, per quem poterit cognosci, quae lex sit magis bona, magis magna et etiam magis vera*, Llull no fa res més que repetir, diguem que al peu de la lletra, els ,desiderata' o conceptes tan primitius com els del *Llibre qui és contra antichrist*, del 1274, i del *Llibre de contemplació en Déu*, anterior al 1280.

El *Llibre contra antichrist* permet de llegir una de les primeres preses de posició lul·lianes contra la croada,¹⁷ però no és aquesta la raó per la qual el recordo ara i ací.

16. *Ibid.*, 192, lín. 305-312; i 193, lín. 314-319.

17. La presa de posició d'aquell text primerenc diu així: «...la manera per la qual ach començament e excelçament e perfecció la sgléya Romana, s'és quax girada en guerres e en batalles e és quaix oblidada la primera manera, ço és de prehicament e de convertiment e endressament, com los infals sien endressats a vida perdurable, en la qual benahuyrança no ha fi.

Ara m'interessa repetir que en aquell llibre hi ha la presentació de les tres classes d'escoles lul·lianes:

– la primera i única que fou realitat és Miramar, és a dir, l'escola per a la formació de framenors enviadors a la conversió dels infidels;

– la segona és la interreligiosa, en la qual havien de conuiuïre homes d'estudi sarraïns enviats per llurs autoritats i homes d'estudi cristians, a fi que uns i altres coneguessin els ensenyaments autèntics i les raons de l'altra religió;

– i la terça, que és (com les de l'actual primer ensenyament), una escola obligatòria destinada a infants sarraïns i jueus sota sobirania de cristians amb el mateix objectiu de la segona escola.¹⁸

En l'aplicació de la doctrina lul·liana de la missió hi ha dos punts concrets que són bàsics:

– el de la formació de missioners en escoles del tipus de Miramar;

– i el de clarificar als no cristians el sentit dels dos principals dogmes cristians: la unitrinitat de Déu i l'encarnació del Verb de Déu fent-se home.

El primer és no sols per a cristians, ans encara per a framenors en la concreció de Miramar; el segon es desdobla, segons que el possible alumne o oient visqui sotmès a sobirania d'infidels o de cristians; per a la situació d'alumnes adults procedents de país musulmà són previstes les escoles mixtes de cristians i d'infidels; per a la d'alumnes infants vivint sota sobirania cristiana és previst l'ensenyament obligatori d'allò que realment professa el missatge cristià sobre la unitrinitat de Déu i sobre el Verb de Déu fet home.

«Batalles e guerres molt mils se convenien en lo poble dels jueus contra los infaels, ans que fos l'aveniment del Fill de Déu, que no fan ara en lo poble dels christians. E açò és per ço cor Jhesuchrist en sa passió ha molt encarreguats per caritat, devoció e eximpli los seus homes com per amor d'eyll no sien dubtades engoxes, penes ni greu mort.

«E passióncia és demostrada d'obra e per açò per esperiència membrada, entesa e amada en la sancta vida dels apòstols e dels martis, qui convertiren lo món ab batalles de passióncia, caritat, humilitat, devoció, sperança, fortitudo, turmens e mort, pot ésser conegut qual manera se cové a examplar e créxer e sostenir la fe cathòlica, ab lo qual exemplant e sosteniment se cové son començament, son mijà e sa fi.

«Per speriència de les guerres e de les batalles, que-ls reys christians, prínceps e grans barons, cavallers e altres hòmens han fetes contra-ls sarraïns, pot hom conèxer e saber que per altre manera pus alta e pus noble és possíbol cosa a convertir lo món e a conquerre la sancta terra d'Oltramar, que no és ceylla que-ls christians han presa contra-ls infaels per guerres e per batalles sensuals contra les intel·lectuals batalles, la qual manera és semblant a la primera segons que los sarraïns han començada e muntiplicada lur secta. E açò matex se segueix dels tartres e dels infaels, qui per armes de fust e de ferre alcien los hòmens, sens que no-ls endreçen ni-ls vençen ab armes de fe, sperança, caritat, justícia, prudència, fortitudo, temprança, veritat e passióncia.

«Segons que damunt és dit e significat, és demostrat quals guerres e quals batalles són àbit, per lo qual lo món vingua a convertiment e a perfecció, ans que vingua antechrist...» (PERARNAU, ATCA, IX (1990), 154-156, líns. 1496-1528).

18. *Ibid.*, 149, lín. 1420, a 152, lín. 1467.

Llegim l'exposició que el mateix Llull en fa en el *Llibre de contemplació en Déu*:

«...la N [intel·ligència de l'home] entén ço que la B [significació de Jesucrist] li demostra de l'A [Jesucrist], e la memòria remembra que la sancta trinitat e la sancta encarnació que la B [significació de Jesucrist] demostra de l'A [Jesucrist] no és ço que los sarraïns ni·ls jueus se cuiden que nós cream en l'A [Jesucrist], adoncs la N [intel·ligència de l'home] entén que·l contrast és de nós a ells per çò com ells no entenen ço que nós creem; car ells se cuiden que nós cream de l'A [Jesucrist] ço que no creem e no saben ço que de l'A [Jesucrist] creem e sabem; car en ço que ells oen trinitat, se cuiden que cream en tres déus, lo Pare que sia ans que·l Fill; e en ço que oen encarnació se cuiden que cream que la deïtat s'alteràs e morís; on, per açò és lo contrast fet en lo predicat, com qui diu: "Déus és en trinitat", e "Déus és encarnat". On, si ells entenien lo predicat segons que nós l'entendem, ells e nós no contrastaríem, axí com no·s contrastarien aquells, qui la un diu: "Legut és fer mal", e l'autre diu que no és legut: lo un ho entén a dir de mal de pena per fer justícia e l'autre ho entén a dir de mal de culpa; on, cascú cuida contrastar a l'altre en ço que no contrasta. On, com açò sia enaixí, doncs per açò lo papa e·ls prínceps deurien trametre missatge als infeels per donar a entendre del predicat ço que ells no entenen, per tal que ab la C [tots los crestians] en lo subject e predicat se acordassen.

«Vertader Senyor, sensualment sentim e entel·lectualment entenem que la B [significació de Jesucrist] demostra a la N [intel·ligència de l'home] que l'A [Jesucrist] ha donat poder a la C [tots los crestians] que destrenya alguns sarraïns qui són catius e alguns jueus, e per força lur faça mostrar la nostra creença en qual manera creu en lo subject e en lo predicat, com se diu: "Un Déu en trinitat" e com se diu: "Lo Fill és encarnat"; car si així com l'infantó qui per paor del maestre ha a retre la lliçó, los infeels aprenien e entenien per paor de la C [tots los crestians], covenria de necessitat que la I [potència motiva] moguéss ells o algun d'ells a la C [tots los crestians], així com mou la C [tots los crestians] a reebre ço que la B [significació de Jesucrist] demostra de l'A [Jesucrist]; on los infeels qui entrarien en la C [tots los crestians] ne convertiren d'altres».¹⁹

Demano disculpes per una referència tan llarga, però crec que és il·luminadora, car la suposada intervenció militar es redueix en el pensament de Llull a una ,intervenció gramatical d'encaix entre subjecte i predicat' per mitjà d'una escola que, com totes les de la mateixa naturalesa, té la funció de ,mostrar' (i aquest és el mot tècnic que en llengua catalana medieval designa l'actuació d'un mestre damunt els seus deixebles: els ,mostra', és a dir, els ensenya o adoctrina a col·locar el predicat corresponent al propi sub-

19. *Llibre de contemplació en Déu*, cap. CCCXLVI, núms. 17 i 18 (OE, II, Barcelona, Editorial Selecta 1960, 1152/I-II). Idees semblants, si ja no idèntiques, es poden llegir en el *Tractatus de modo convertendi infideles*, III. *De tertia parte, quae est de modo convertendi* (DOMÍNGUEZ, CC CM, CLXXXII, Tunrholt, Brepols 2003, 342, lín. 50 a 344, lín. 105).

jecte. I de la mateixa manera que, encara ara en les nostres democràcies occidentals, la família que no envia els seus menuts a l'escola obligatòria rep la visita de la policia disposada a fer complir la llei de forma expeditiva, en l'Edat Mitjana, en què totes les funcions coercitives de l'autoritat eren dutes a la pràctica per l'únic cos armat al servei de la senyoria, un ensenyament tan relacionat amb la pau pública com el descrit en el fragment acabat de transcriure ningú no devia dubtar que entrava dins el camp en què l'autoritat tenia dret a imposar-se).²⁰

SEGONA PART: LA REACCIÓ DE LLULL A LA PÈRDUA DE SANT JOAN D'ACRE

¿Què és el Liber de passagio?

Formulo així la pregunta, perquè el dit llibre inclou el *Tractatus de modo convertendi infideles* i el *Quomodo Terra Sancta recuperari potest*; el primer punt a escatir és el de llur cronologia, deixant clara l'anterioritat del *Tractatus...* i la posterioritat del *Quomodo...*: i encara que el *Tractatus...* no sigui datat i el segon només consigni l'any, «MCCXCII», una cosa és en ambdós casos certa i és que serien acabats i segurament presentats abans del 2 d'abril del 1292, en què el papa Nicolau IV morí.

Un detall gens insignificant ajuda a donar resposta a la pregunta que encapçala el present apartat: ambdós texts foren elaborats en resposta a les dues lletres de consulta, datades el 18 d'agost del 1291, enviades pel papa a diverses províncies eclesiàstiques, la primera de les quals, intitulada *Dirae amaritudinis calicem*, d'abast més general, demanava consell i ajuda efectiva i compromesa, 'consilium et iuvamen', en aquella situació que el mateix papa

20. I ací cal fer referència a unes pàgines del prof. Ramon SUGRANYES DE FRANCH, *Els projectes de creuada en la doctrina missional de Ramon Llull*, dins «Estudios Lulianos», IV (1960), 275-290, on, d'acord amb el resultat dels estudis de mons. H.-X. ARQUILLIÈRE, *Saint Grégoire VII. Essai sur la conception du pouvoir pontifical*, París 1934; i *L'Augustinisme politique. Essai sur la formation des théories politiques du Moyen Âge*, París 1934, identifica aquest aspecte del pensament lul·lià amb el de l'augustinisme polític de la Baixa Edat Mitjana; vegeu particularment el capítol darrer, *Comment le pape tend à se substituer à l'empereur dans la direction du monde chrétien, au IXe siècle*, que en la segona edició del 1972 ocupa les pàgines 170-198. Per als segles de la Baixa Edat Mitjana, hom pot veure la doctrina de la 'plenitudo potestatis' d'Innocenci III en Wilhelm IMKAMP, *Das Kirchenbild Innocenz'III (1198-1216)* (Päpste und Papsttum, 22), Stuttgart, Hiersemann 1983, 273-289; i la seva aplicació a l'Imperi Germànic exposada per Friedrich KEMPF, *Papsttum und Kaisertum bei Innocenz III. Die geistigen und rechtlichen Grundlagen seiner Thronstreitpolitik* (Miscellanea Historiae Pontificiae, 19), Roma, Pontificia Università Gregoriana 1954, 280-325; també es pot veure el capítol *Innocent III et les implications politiques de la croisade albigeoise*, de Raymonde FOREVILLE, *Le pape Innocent III et la France* (Päpste und Papsttum, 26), Stuttgart, Hiersemann 1992, 264-270. Al cap d'un segle, aquesta línia desembocava en les formulacions maximalistes de Bonifaci VIII (*Clericis laicos, Unam sanctam*).

qualificava de ‚tam arduo Christianitatis negotio‘;²¹ i la segona, *Dura nimis et amara*, demanava i esperava consell sobre si calia unificar els ordres mili-

21. Aquestes són les frases nuclears de cada un dels dos documents: el primer, *Dire amaritudinis calicem*, diu així: «...celeriter convenientes in unum, et diligenter consultantes et solertius attendentes quod, etsi huiusmodi negotium universis fidelibus debeat propensius esse cordi, prelati tamen ecclesie Dei tenentur et debent artius et ab intimis affici circa illud, operam et opem impendendo sollicitam, ut optatum exitum sortiatur, deliberando sollicite, provide et attente super toto negotio supradicto, et precipue qualiter et quomodo circa recuperationem eandem celeriter actore Domino proventuram et continuationem subsidii dicte terre ac impugnationem suorum hostium faciendam et etiam circa alia negotium ipsum tangentia, possit quamtotius et utiliter, sicut expedit, provideri; et quod super premissis [la greu situació posterior a la pèrdua de Sant Joan d'Acre] deliberatum fuerit in concilio memorato nobis per viros ydoneos, providos et discretos ac sufficienter instructos et a vobis plenum mandatum habentes super premissis... ad sedem apostolicam usque ad festum Purificationis beate Marie Virginis primo venturum... quorumque communicato consilio sedes ipsa provida deliberatione statuatur, discutatur, disponatur et ordinetur quod in tam arduo Christianitatis negotio publice salutis utilitas postulabit» (LANGLOIS, *Les registres de Nicolas IV*, II, París 1890, 902-903, núm. 6791-6792; Orvieto, 18 agost 1291; el mateix volum recorda lletres semblants en les pàgines 1015, núm. 7381 i 1042, núm. 7626, aquesta del 16 agost 1291). Estic segur que en Ramon Llull era realitat la frase que «huiusmodi negotium [Terrae Sanctae] universis fidelibus debeat propensius esse cordi»; d'ací la seva intervenció escrita.

El segon, *Dura nimis et amara*, es limita a resumir la proposta d'unificació: «...cum fide dignorum pateat assertio, quin potius communis vox habeat quod dilectos filios fratres Hospitalis Sancti Johannis et Militie Templi Jerosolimitanorum ad unius ordinis unitatem seu religionis unionem auctoritate apostolica reducamus... nobis quod per te ac eosdem suffraganeos deliberatum fuerit in hac parte plene... procurem quamtotius intimare» (*Ibid.*, 903, nn. 6793-6795; datació idèntica; POTTHAST, *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno 1198 ad annum 1304*, II, Berlín 1875, coneix diverses consultes sobre la conveniència d'unir els ordres militars: núms. 23784, 23787, 23793, 23803). Els *Eberhardi Archidiaconi Ratisponensis Annales* (ed. JAFFE), informen de la base d'aquella proposta: «Et quia multorum erat opinio, quod si fratres domorum ibidem, scilicet Hospitalis, Templi et Teutonicorum, et reliquus populus omnino concordassent, civitas (Acconensis) capta non fuisset, mandavit papa Nicholaus omnibus patriarchis, archiepiscopis, episcopis et aliis prelatibus, ut concilia provincialia celebrarent et deliberarent, qua ope vel consilio eidem terre posset subveniri. Et per concilium habitum Salczpurgae rescriptum fuit domino pape et consultum, ut predicti tres ordines cunirentur ad unum ordinem, melioribus eorum observanciis in unum redactis, et quod ad succursum eiusdem terre sancte rex Romanorum cum principibus vocaretur. Qui nuncii antequam venissent ad curiam, papa mortuus est; et sic hoc negotium remansit infectum» (PERTZ, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum tomus XVII*, Hannover 1861, 594, lín. 43-51).

La lletra papal datada el primer d'agost del 1291 és resumida per l'esmentat LANGLOIS d'aquesta manera: «Significat se generale passagium pro Terrae Sanctae subsidio in festo Nativitatis Sancti Johannis Baptistae anno MCCLXXXIII^o statuisse, eisque [episcopis, religiosus OFM, OP, OSAugustini] praedicandae crucis ministerium in dioecibus suis committit» (*ibid.*, 903-904, núms. 6801-6802). Però per Sant Joan del 1293 encara no hi havia papa successor de Nicolau IV.

Encara que la nota sigui (massa) llarga, no em resisteixo a completar la informació sobre aquells moments amb la visió que d'altres comunitats de cristians, en concret alguna d'orientals, tenien de la caiguda de Sant Joan d'Acre; la dóna Aziz S. ATIYA, *Crusades, Copts and the*, dins «The Coptic Encyclopedia», vol. 3, New York – Toronto, Macmillan 1991, 663-

tars. Les dues consultes papals no sols expliquen l'existència dels dos texts lul·lians, ans encara la raó d'ésser i el sentit de cada un i confirmen que el *Tractatus...* és anterior al *Quomodo...*, perquè si hagués estat posterior almenys s'hauria plantejat el tema de la unificació dels ordes militars, i en canvi encara pressuposa la situació de llur pluralitat.²²

665: «...the disappearance of Frankish rule from the holy places and their return to the Muslim kingdom was a blessing to the Eastern Christians. The situation lasted even beyond the fall of 'Akkâ in 1291 and the total extermination of the latin kingdom of Jerusalem.»

22. És demostrable que Llull no tornà enrere un cop manifestada la seva posició sobre la unitat d'ordes militars. Ho demostra el fet que una dotzena d'anys més tard, el 1305, en elaborar el *De fine* per a Climent V, el petit paràgraf dedicat a la unificació d'ordes militars reproduceix el del *Quomodo Terra Sancta recuperari potest*, que no sols diu així, ans també comença 'ex abrupto' amb aquestes frases:

«Dominus papa et cardinales faciant, quod fiat unicus ordo de ordine Hospitalis, Templi et Hospitalis Alemannorum, fratrum de Doncles, et Calatraua...» (DOMÍNGUEZ, CC CM, CLXXXII; RLOL, XXVIII, 328, líns. 3-5);

I el *De fine*:

«Dominus papa cum dominis cardinalibus praecipiat atque uelit et faciat de ordine Templi et militiae Hospitalis et Alamannorum et de Huclef et etiam Calatraua, et de omnibus aliis penitus militum ordinibus... unum ordinem», (MADRE, CC CM, XXXV; RLOL, IX, 270-271, líns. 653-657).

Dues observacions cronològiques: la primera es basa en l'ex abrupto' inicial i en la datació final, limitada a «MCCXCII»: el *Quomodo...* sembla un esborrany o almenys un 'opus imperfectum', sense arrodonir per la mort de Nicolau IV el 2 d'abril del 1292.

La segona, ja publicada dins «ATCA», XXI (2002), 184, nota 45, posa una hipòtesi de relació entre el *Llibre de passatge* (ara, més en concret, el *Quomodo...*), i el *Desconbort*, per a l'estrofa LVI del qual, tenim ara una font indiscutible, en el *Quomodo...* o en el *Liber de fine*; en ambdós texts, en efecte, trobem amb precisió allò que el mateix Llull afirma haver demanat al papa que en fés 'ordenament' o decretal:

«que lo papa feés que...

.....
e del Temple e Espital fos fait un uniment,
e que lur major fos rei del Sant Moniment.»

La petició d'unitat dels ordes militars és, com ja sabem, tant del *Quomodo...* com del *De fine*; també en ambdós hi ha la petició que el dit ordre unificat, l'ordo de Spiritu Sancto' del *Quomodo...*, o l' 'ordo Militiae' del *De fine*, sigui governat per un rei, que porti el títol de rei de Jerusalem: «regnum sibi Ierusalem tribuatur» (MADRE, *De fine*, 270, lín. 642; cf. DOMÍNGUEZ, *Quomodo*, 329-330, lín. 43ss.). El *Desconbort* és, doncs, contemporani del *Quomodo* i del 1292 o del *De fine* i del 1305?

Sense cap pretensió de dir-hi cap darrera paraula, crec que algun element objectiu assenyalava vers el 1292: el primer és que el *Desconbort* (ara en diríem una depressió) no li fou vocat per Climent V, que amb el seu concili de Viena promulgà decretal a favor de les escoles de missioners (i per tant, no és relacionat amb el *De fine*), ans per la negativa de Bonifaci VIII a atendre les peticions de Ramon Llull tant en el sentit reformador i sobretot en el de conversió dels infidels, tal com diu el mateix Llull en el títol: «lo papa e los altres senyors del món no volgueren metre ordre en convertir los infeels»; per tant s'ha de col·locar en els anys immediatament posteriors al 1295, en què els esdeveniments del 1291-1292 ja podien ésser recordats en pretèrit.

Així, doncs, tres mesos després de la caiguda de Sant Joan d'Acre, i només dos després d'arribada la mala notícia a Roma, durant el mes d'agost del 1291, Ramon Llull tenia tres punts de referència clars, establerts públicament pel papa Nicolau IV: el 'passagium' per a la reconquesta de Terra Santa emprendria la ruta el dia de Sant Joan del 1293; mentrestant, cada cristià de forma genèrica i nominalment cada província eclesiàstica havia de precisar i comprometre l'ajut per al dit 'passagium'; i havia de manifestar el seu parer sobre la unificació dels ordes militars.

També Llull estava convençut de la gravetat de la situació, sobretot si a l'amenaça sarraïna que ja s'abalançava damunt la Cristiandat tant oriental com occidental, hom hi afegia la previsió, almenys no descartable, si no altament previsible i fins i tot segurament ja iniciada, que la potència islàmica resultaria enormement engrandida i enfortida amb la conversió dels Tàrtars a l'Islam: aleshores, tal com afirma el mateix Ramon Llull, «in maximo periculo est tota Christianitas».²³

Tant el prof. Porsia com jo mateix ens vàrem adonar que els dos escrits que formen el *Liber de passagio* representen una novetat dins el conjunt de l'o-

---

23. *Tractatus de modo convertendi infideles*, IV: *De quarta parte, quae est de rationibus, quare posita in isto tractatu debent fieri* (DOMÍNGUEZ, CC CM CLXXXII, Turnholt, Brepols 2003, 345, lín. 36-37); observació repetida en la *Petició de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels* (PERARNAU, ATCA, I (1982), 37-38, líns. 43-45: «...si-ls tartres fan ley axí com fo Maffomet, o-ls sarraÿns o-ls jueus los poden convertir a lur ley, en gran peril serà tota cristiantat»). La sensació de gravetat extrema, per ventura no es pot certificar amb les soles expressions verbals amb què comencen les lletres del papa (*Dirae amartudinis calicem...; Dura nimis et amara...*), perquè podrien ésser retòrica; però els fets políticament greus van més enllà de les paraules; un podria ésser el ja conegut anunci públic i escrit que l'expedició de reconquesta de Terra Santa emprendria el camí per Sant Joan del 1293 (LANGLOIS, *loc. cit.*, II, 903, núms. 6801-6805, Orvieto, 1 agost 1291); l'altre, la negativa papal al rei de França d'allargar-li durant sis anys la concessió del delme, destinat a prosseguir (i a rematar) la croada contra Catalunya, perquè els diners s'havien d'encaminar tots a la reconquesta de Terra Santa (13 desembre 1291: LANGLOIS, II, 912, núm. 6849, resumit per l'editor amb aquestes frases: «Regi Franciae, qui petivit, ad negotium Aragoniae prosequendum, decimam omnium reddituum ecclesiasticorum regni Franciae per sex annos sibi concedi cruceque contra Aragoes in Francia praedicari, respondet se diversis causis huius petitionis exauditionem differre»).

De més a més, és possible que Ramon Llull estigués segur que ell també era un dels interpellats pel papa, atesa l'existència de crides més o menys genèriques, com la del 13 d'agost del 1291, resumida per LANGLOIS amb aquestes paraules: «Universis Christi fidelibus expugnationem civitatis Acconensis significat eosque exhortatur ad Terram Sanctam recuperandam» (*ibid.*, 1042).

Quant al tema dels Mongols, d'entre la immensa bibliografia, crec que és recomanable la lectura d'Alfredo COCCI, «*Crudelitas, astutia et malitia*» dei Mongoli nel «*Carmen miserabile*» (a. 1244) di Ruggero Apulo, dins *Temi e immagini del Medio Evo*. Alla memoria di Raoul Manselli da un gruppo di allievi. A cura di Edith PASZTOR (Religione e società. Storia della Chiesa e dei movimenti cattolici, 24), Roma, Edizioni Studium 1996, 167-188, perquè resumeix les impressions d'una víctima de la primera irrupció dels Mongols a l'Europa Central, Hongria.

bra lul·liana;²⁴ i, conegudes les dues lletres papals del 18 d'agost del 1291, no crec que hi pugui haver cap dubte del fet que cada un dels dos texts lul·lians respon a cada una de les invitacions de les dues lletres esmentades.

Però ací qualsevol lector pot objectar que Ramon Llull no sols no era arquebisbe metropolità, al qual s'hagués encarregat de convocar reunió de les autoritats eclesiàstiques de la seva província, ans encara no era ni tan sols clergue, i que, per tant, poc podia considerar-se justificat a opinar sobre el tema de la resposta de la Cristiandat a l'ofensiva sarraina, qui sap si enfortida per la possible conversió dels Tàrtars a l'Islam.²⁵

Però, prescindint ara de la ja recordada frase genèrica inclosa pel papa en la *Dire amaritudinis calicem*, Ramon Llull estava tan convençut de la seva obligació de contribuir a treure les coses d'aquest món de la situació de 'mal estament' i d'acostar-les al 'bon estament'; i de la seva obligació especial de contribuir al 'bon estament' en el punt concret de la conversió dels infidels, que s'hauria considerat culpable si hagués deixada passar sense aprofitar-la qualsevol ocasió d'impulsar el 'bon estament' i la 'conversió dels infidels'. I aquell moment, en què tots els col·lectius de l'Església es trobaven immersos en una reflexió comunitària a fi de corregir un estat de coses que, si continuava, conduïa al desastre col·lectiu, certament el feia sentir obligat i, per tant, justificava la seva intervenció.

A il·lustració del tema, em permetré un excussus i proposaré una comparació, que permetrà de treure alguna conseqüència. La meua resposta té en compte un cas paral·lel, el de la intervenció de Llull en el tema, aleshores candent, de la vinguda de l'Anticrist i de les perspectives escatològiques del planeta Terra i de la humanitat que l'habita; com aquell, el de la recuperació de la Terra Santa constitueix un dels casos en què, tot i no poder aportar cap document objectiu, hom està íntimament segur que la pròpia convicció personal correspon a la veritat més estricta.

Heus-la: La Teologia de la Història no és pas el tema predominant en l'obra lul·liana escrita, fins al punt que, tres o quatre decennis després de la seva mort, un franciscà d'Occitània que sí estava capficat pel curs de la història i sobretot pels esdeveniments de la seva època final, per les males arts de

24. El lector pot veure els documents que el prof. Porsia aplega sota l'epígraf de *Gli scritti di promozione della crociata*, 99-143. Tres anys abans un servidor havia manifestat la mateixa convicció en el meu *La còpia manuscrita medieval de les tres lletres de Ramon Llull demanant al rei, a un prelat de França i a l'Estudi de París l'establiment d'escoles de llengües (Clarmont-Ferrand, BMI, ms. 96)*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 123-218, en particular 176-196.

25. Justament en el *Liber de fine*, Ramon Llull narra la conversió d'un (primer?) emperador Tàrtar a l'Islam: «Ego uero fui in partibus ultramarinis et audiui, quod Cassanus, imperator Tartarorum, pluries dicebat quod uolebat de fide christianorum esse certus. Quoniam si de ipsa habebat certitudinem, ipse se faceret christianum, et faceret quod tota sua militia esset omnimode baptizata. Et quia certitudinem non habuit, factus fuit cum tota sua militia Saracenus» (MADRE, CC CM, XXXV, Turnholt, Brepols 1981, 267, lín. 546-551).

l'Anticrist i per la possibilitat de pronosticar-les i datar-les, Joan de Rocatalhada, en la seva obra principal, el *Liber Ostensor*, hauria volgut convertir Ramon Llull en la seva 'Minerva', és a dir, en el personatge mític, figura intel·lectual i personificació de tot el propi projecte, però s'hi veié frenat perquè aquell seu candidat no havia manifestada ni la més mínima sensibilitat envers el curs final de la Història Humana.²⁶

I en canvi, tot i ésser veritat això que acabo de dir i que també veié Joan de Tocatalhada, Ramon Llull era tan sensible a les preocupacions espirituals del seu temps (tan enderiat aquest per la figura, les malifetes i els perills de l'Anticrist), que dedicà un escrit, el *Llibre qui és contra anticrist*,²⁷ al tema,

---

26. Després d'anys d'espera, finalment aquell llibre acaba d'ésser publicat per l'École Française de Roma: JEAN DE ROQUETAILLADE, *Liber Ostensor quod adesse festinant tempora*. Édition critique sous la direction d'André VAUCHEZ par Clémence THÉVENAZ MODESTIN et Christine MOREROD-FATTEBERT avec la collaboration de Marie-Henriette JULLIEN DE POMMEROL sur la base d'une transcription de (†) Jeanne BIGNAMI-ODIER (Sources et Documents d'Histoire du Moyen Âge, 8), Rome, École Française 2005; el fragment relatiu a Llull es troba en el tractat dotzè, núm. 24, pàgines 830-831: «Consequenter videtur spiritus inducere generalem tribulationem Ecclesie in proximo affuturam, ymo iam pro certo inceptam et per totum orbem diffusam, succrescendo paulatim. Et primo introducit denunciatores tribulationis, dicens: "Minerva suam scientiam ac secreta arte firmata revelabit". In poetis 'Minerva' appellatur dea philosophie et scienciarum et artium et inventrix earum; et antiquitus eam colebant ut deam. Invenit enim, ut fixerunt poete, artes varias, artem textilem et tincturariam et alias, et ei attribuunt universam philosophiam. Et propter hoc, 'Minerva' in hoc loco aliquem clericum cum mira scientia transmitendum designat, qui debuit stupendam scientiam philosophicam aperire. Et quia tempore Celestini quinti et ultra, per totum tempus, regis coronatorum, predicti Philippi Pulcri, floruit philosophus barbarus —sic vocatus— Parisius, qui dicebatur Ramundus Luylh de Majoricis, qui, cum esset laycus et quasi sine literis, ad tantum apicem philosophie pervenit ut XXXV libros inventivos omnium scientiarum et solutivos omnium questionum tam stupendos fecerit quod mens humana credere non valeret, nisi eorum experientiam cum intellectu videret; fecitque plures alios, circa ducentos inter omnes. Modus tamen utendi eis paucissimis est notus, et quasi inutiles ex imbecillitate intellectus hominum dormiunt libri ejus. Et est possibile ut uno modo ipse Ramundus fuerit 'Minerva' prefata.

«Sed quia textus oraculi ponit quod illa 'Minerva' debet "secreta arte firmata revelare", cum prefatus Ramundus non "revelaverit secreta arte firmata" —quia non fuit expositor secretorum ligatorum et revelator eorum—, michi videtur —salvo saniori iudicio— quod hec 'Minerva' sit Hector ille de quo Joachim supra in IX° tractatu primi libri prophetat...».

27. Fou publicat per mi mateix dins el volum IX d'aquest anuari, sota el títol *El Llibre contra Anticrist de Ramon Llull. Edició i estudi del text*, «Arxiu de Textos Catalans Antics», IX (1990), 7-182. La presentació que el mateix Ramon Llull fa del seu llibre confirma que el seu interès en el tema es reduïx a presentar el propi sistema doctrinal com la solució o contraposició de les errors que escamparà l'anticrist: «Com lo món sia començat a conèixer e a amar nostre Senyor, beneyt sia Ell; e com la error, qui és molt gran en lo món, sia contra la final intenció, per la qual lo món és creat, per açò la error desvia lo mijà, qui és covinent a ésser enfre lo començament e la fi, per lo qual desviament és embarguat lo començament de venir a la fi. On, per amor d'açò, nós, per gràcia del altisme Senyor, qui és sobirà bé, nos esforssam com breument sia demostrada art e doctrina a destrohir la error molt perillosa e dampnosa, qui serà sembrada per anticrist esdevenidor. E per açò componem est libre, per tal que sien

no pas per incidir-hi i dir-hi la seva sobre qui seria aquell tan temut personatge i com era possible de preveure el temps més o menys exacte de la seva vinguda, ans només per assenyalar els remeis (entenem: els remeis que el sistema lul·lià era capaç de posar a l'abast de totes les mans) per a evitar les malvestats pronosticades per a aquell moment.

Exactament igual, si la problemàtica sentida pels seus contemporanis ho requeria, Ramon Lull no s'ho feia repetir dues vegades i era sempre prest a donar a conèixer la pròpia anàlisi de la situació, el 'mal estament' i a assenyalar i oferir els remeis que, ja d'anys, anava proclamant: si ell considerava tenir el remei, estava obligat a donar-lo a conèixer i a oferir-lo 'oportune et importune'. I així foren escrits i fets arribar al papa tant el *Tractatus de modo convertendi infideles* com el *Quomodo Terra Sancta recuperari potest*.

És a dir, el tema bèl·lic de la recuperació de Terra Santa entra per primera vegada en l'obra lul·liana escrita, perquè ha estat una realitat dissortada la pèrdua de Sant Joan d'Acre i de tota la Terra Santa, i perquè el mateix papa havia convidat tota l'Església a suggerir les decisions que calia que prenguéss tota ella amb vistes a la recuperació d'aquella Terra i a comprometre-hi la pròpia col·laboració.

I allò que en l'obra escrita de Lull s'esdevingué en aquell moment (i només en ell, entre els qui feren propostes *De recuperatione Terrae Sanctae*), fou no sols que hi acompanyà (no m'atreveixo a dir que 'hi integrà') el tema de la missió i conversió dels infidels, ans sobretot que proposà la totalitat de l'empresa *De recuperatione...*, bo i emmarcant-la en la més global de la reforma de la cristiandat (el pas del 'mal' al 'bon estament') i amb un dels objectius cristians essencials, que és la conversió dels infidels, i amb el més occidental de la reconquesta de Terra Santa. Com si diguéss: Compte! D'acord, que cal la reconquesta de Terra Santa, però que la reforma vers el bon estament de la Cristiandat i la conversió dels infidels passin sempre al davant de les activitats bèl·liques de la Cristiandat en croada (*Tractatus...*). I que aquestes, o la defensa de les fronteres orientals de la Cristiandat, siguin encomanades a un sol orde militar, resultat de la unificació dels fins aleshores existents (*Quomodo...*).

Responent, doncs, a la pregunta formulada en la lletra papal i dins els esquemes mentals de la mateixa, el *Tractatus...* proposa en dues pàgines les grans línies d'una autèntica croada, ben altra que les tan conegudes del segle XIII en què la iniciativa era reial i els diners papals, car Lull demana al papa no sols que prengui la iniciativa, ans també que es posi al davant del 'pasatge', en el qual es dibuixen, certament, els comandaments i els cossos d'exèrcit i el pagament de les tropes i dels estols, i fins i tot són suggerides

---

en son temps hòmens aparellats sants, devots e savis a contrastar a antechrist e a destrohir ab rahons necessàries e ab sancta vida les falçes opinions e rahons que antechrist dirà» (PERARNAU, «ATCA», IX (1990), 55-56, líns. 6-18).

la trajectòria geogràfica a partir d'Itàlia i la política a seguir envers l'Imperi i l'emperador i l'Església d'Orient.

Amb aquests dos capítols inicials, que llegits poden escandalitzar a cada pas el lector actual, s'acaba la incursió de Ramon Llull al tema de la croada per a la recuperació de Terra Santa, i per tant, també la raó d'ésser de la resposta a la pregunta papal. Però Llull no tanca el seu escrit, ans aprofita l'ocasió i el continua amb la temàtica seva pròpia, ampliant pel seu compte la resposta a la pregunta papal i dibuixant l',ordinatio' o ,decretal', ja coneguda (cf. ATCA, XXIII-XXIV (2004-2005), 546-551).

Intentaré de donar-ne les tesis bàsiques.

La primera és que la recuperació de Terra Santa mitjançant un ,passagium' és un afer tan important, que el papa s'hi ha de posar personalment al davant, perquè es tracta de reconquerir unes terres que legítimament pertanyen als cristians i acaben d'ésser il·legalment arrebaçades:

«Ad bellandum per terram, placeat domino pape cum uno rege et magistris Templi, Hospitalis et Teutonicorum in frontaria Grecie... et quia spectat ad dominum papam maiorem zelum habere ad exaltandum fidem quam ad aliquem alium, in sua propria persona deberet ire...» (DOMÍNGUEZ, CC CM, CLXXXII, 337-338, líns. 3-8);

«Et quia Saraceni occupant terram ecclesiae christianorum, licitum est ipsos impugnare et terras, quas iniuste possident, recuperare» (IBID., 345, líns. 28-30).²⁸

Però el ,passagium' bèl·lic, en aquest moment legítim, no pot fer oblidar allò que és fonamental per al servei de la fe cristiana:

«Ad exaltationem fidei Ecclesia debet conari, quod sequatur modum Christi et apostolorum et martyrum, quorum auctoritate sancta mater Ecclesia debet fungi, quia per illa principia, per quae fides est principiata et exaltata, debet conservari et multiplicari ita quod sint homines uocati et missi ad predicandum et disputandum cum infidelibus desiderantes mortem pati propter Christum...» (*ibid.*, 344-345, líns. 16-21).²⁹

28. Una observació complementària: no sols cal tenir present el fet de la possessió il·legítima de Terra Santa per part dels musulmans, ans també el greu perill per a tota la cristiandat, si, tal com malden, els sarraïns convertissim els Tàrtars a l'Islam, *Tractatus...*, 345, líns. 30-41).

29. No cal dir que en aquest punt de l'evangelització, Llull repeteix en el present *Tractatus...* els elements normals de la seva doctrina de conversió dels infidels, i dedica tot un capítol, el *De tertia parte, quae est de modo conversionis*, a la temàtica normal de la fundació de col·legis, més nombrosos que mai, en els quals aquesta vegada, com si també fossin seminaris menors, ja propugna l'admissió d'infants (*ibid.*, 342, líns., 342, 36-42, com a contrapartida de la institució d',anxexins' musulmans), i a la d'escoles obligatòries per a alguns jueus i sarraïns habitants en països de Cristiandat, sempre per a la clarificació d'allò que és realment

I si es dóna dificultat d'encaix entre la norma bàsica d'evangelització i la situació de reconquesta bèl·lica, la presa de posició de Ramon Llull és d'indiscutible prioritat per a l'evangelització:

«...principiare contra infideles disputando et concordando in dignitatibus Dei et in rationibus necessariis plus importat quam bellare tantum contra infideles contrariando eis cum gladio corporali et ab eis auferendo terras, quas possident, et ipsos interficiendo. Sed conuertendo et dimittendo eis bona, quae possident, importat concordantiam et amorem...» (DOMÍNGUEZ, *ibid.*, 349, líns. 24-30).

En comparació amb el *Tractatus de modo convertendi infideles*, quines són les novetats del *Quomodo Terra Sancta recuperari potest?* Després d'haver-hi pensat molt he arribat a la conclusió que aquest text podria ésser un esborrany de la tantes vegada demanada 'ordinatio',³⁰ esborrany que no era una resposta global, sinó una de limitada sobretot a la segona de les lletres papals, aquella en què Nicolau IV demanava a l'església la seva opinió sobre la unificació dels ordes militars.

I aquest és el punt bàsic, amb el qual s'enceta el *Quomodo*...

«Dominus papa et cardinales faciant quod fiat unicus ordo de ordine Hospitalis, Templi et Hospitalis Alemannorum, fratrum de d'Oucles, de Calatrava. Et iste ordo uocetur ordo de Spiritu Sancto» (*ibid.*, 328, líns. 3-5).³¹

---

doctrina de l'Església, corregint les deformacions de la interpretació donada des de fora (DOMÍNGUEZ, CC CM, CLXXXII, 340-344).

30. En el *Tractatus*..., trobem l',ordinatio', sempre amb el sentit d'una decisió preceptiva de la suprema autoritat eclesiàstica, en els punts següents: 340/ línies 73, 80; 345/ 22, 26, 45, 80; 347/ 93, 113, 115, 116; 348/ 131, 132, 152, 156; 349/ 4, 12, 22-23; 350/ 42, 51, 63; 351/ 77, 79, 92; 352/ 111, 112. I en el *Quomodo*..., només tres vegades: 331/ 75, 80 i 84. Em sembla que el sentit més bàsic de la dita 'ordinatio' es troba el *Tractatus*..., 347/ 113: «...in uniuerso fieret ordinatio, quod quilibet homo de toto suo posse cordis et animae Deo seruiret, qui totum hominem requirit et particulariter in uniuerso»; els altres extrems en deriven. El segon dels tres llocs del *Quomodo*... distingeix l',ordinatio' corresponent a cada un dels dos tractats: «Si autem ista ordinatio praesens in breui tempore non fiat uel alia, quam fecimus hic infra, quae magis generalis est quam ista...».

31. El text continua així: «Et magister istius ordinis cum fratribus suis teneat frontariam in Herminia» (*ibid.*, lín. 6-7). Trobo que aquesta indicació estratègica coincideix amb la que donava un contemporani, l'indiscutit estratega Roger de Llúria, segons que reporta el *Livro de los fechos et conquistas del principado de Morea*, en narrar una entrevista entre aquest personatge i la princesa vídua Guisabel (de Morea): aquesta es queixava que «los griegos me fazen guerra; por qué, uos priego que uós me querades consellar qué deuo fer en mi guerra»; el consell del de Llúria diu així: «...que por aquella manera que los griegos le fazían guerra, que por aquella manera les fiziesse ella guerra; et si los griegos fazían castiellos en las fronteras de su tierra, que ella ordenase assí mismo de fazer castiellos en las fronteras de las tierras de los griegos...»; trobo aquest fragment en Josep Antoni AGUILAR ÀVILA, *Les expedicions a l'Orient i la Crònica de Muntaner*, dins el «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XLIX (2003-2004), 21, nota.

En conseqüència, no sols ha desaparegut el suggeriment de la presència personal del papa en l'embestida militar primer damunt la frontera grega i després sobre la d'Armènia, acabades de recordar, ans encara s'ha esfumat el ,passagium' o croada pròpiament dits, transformats en una presència del nou orde militar unificat en la frontera d'Armènia a fi de prevenir possibles nous atacs contra territori de cristians. Una altra conseqüència és la de no ésser previst un atac de cristians per mar, ans només l'atenció a una possible intervenció sarraïna des d'Egipte reforçant la frontera d'Armènia, que seria ocasió per a un contracop de desembarc cristià en la desembocadura del Nil.

Encara hi ha una terça diferència, la del cim de l'organigrama directiu, que en ,l'Ordo de Spiritu Sancto' hauria d'ésser el càrrec magistral propi dels ordres militars, ací unificat sota mestre únic, que, de més a més, hauria d'ésser un rei disposat a entrar en orde religiós, ni que fos orde militar. No cal dir que eren prevists tant un mestre en teologia per al tema de conversió d'infidels (escoles, confrontacions doctrinals amb cismàtics, sarraïns o tàrtars), com un almirall de l'estol marí (no tres).

I aquesta, i no altra, em sembla ésser la proposta de Ramon Llull a Nicolau IV el 1291-1292.

¿Què és el De fine?

Una dotzena d'anys després del *Liber de passagio*, Llull aprofitava una altra ocasió de fer conèixer les seves preocupacions, la que li posava a l'abast de la mà la parada a Montpeller del recentment elegit Climent V, en el seu desplaçament de Burdeus a Avinyó, i li presentava el que ell mateix considerava la versió definitiva del seu pensament sobre la conversió dels infidels: el *Liber de fine*.³²

En les presents notes intentaré de delimitar aquest escrit lul·lià en relació a punts que han estat considerats importants en l'anàlisi dels dos títols del *Liber de passagio*, com si diguéssim els seus punts cardinals:

En primer lloc, ja en encetar la lectura del *De fine* ens trobem davant el tema del ,mal estament':

«Cum mundus in malo statu diu permanserit, et adhuc timendum sit de peiori, eo quia pauci sunt christiani, et tamen multi sunt infideles, qui conantur cotidie, ut ipsos destruunt christianos, et multiplicando se, eorum terras capiunt et usurpant... Et quia christiani ad hunc statum prauissimum et iniustum quasi remedium nolunt dare...» (MADRE, CC CM xxxv, Turnholt, Brepols 1981, 250, líns. 4-12).

32. Editat a cura d'Aloisius MADRE, dins el CC CM, xxxv, Turnholt, Brepols 1981, 249-291.

L'altre punt de referència és la reafirmació de la ,via Christi et apostolorum' per a l'extensió de la fe cristiana:

«Fides catholica incepit cum praedicatione, et multiplicata fuit cum sanctitate, sanguine et labore. Vnde sequitur, quod sua multiplicatio consistit in potentia sanctitatis, martyrii et laboris. Sed quare non est in multiplicatione in tempore, in quo sumus? Respondemus: Quia non habemus martyres, neque laborantes cum feruenti desiderio de sanctitate... Et quid mirum, si miracula modo non sunt, apostolorum tempore sicut erant» (*ibid.*, 254, líns. 116-123; cf. 123, líns. 86-90).

El terç és l'afirmació de les dues espases, basada en una interpretació al·legòrica de l'episodi evangèlic de *Lc*, xxii, 38:

«...iam dixerunt apostoli Iesu Christo: «Ecce hic duos gladios». Et Ipse respondit: Sufficiunt. Et per hoc fuit figuratum, quod [vos, papa et cardinales], bellare deberetis cum praedicatione et cum armis contra homines infideles» (*ibid.*, 255, líns. 134-137).³³

El quart seria la insistència a demanar la unificació dels ordres militars en un d'unificat, l'*Ordo de militia*:

«Dominus papa cum dominis cardinalibus praecipiat atque uelit et faciat de ordine Templi et militiae Hospitalis et Alamannorum et de Huclef et etiam Calatraua, et de omnibus aliis penitus militum ordinibus, quicumque et ubicumque sint, unum ordinem, *De militia* nominatum...» (*ibid.*, 270-271, líns. 653-657).³⁴

33. També en el *De modo convertendi infideles* hi ha una referència a les dues espases; diu així: «Ad bellandum per terram placeat domino Papae cum uno rege et magistris Templi, Hospitalis et Teutonicorum in frontaria Graeciae, ita quod sint ibi duo gladii, unus spirituales et alius corporalis» (DOMÍNGUEZ, CC CM, CLXXXII, Turnholt, Brepols 2002, 337, líns. 3-5).

34. Tal com el possible lector segurament haurà vist, aquestes línies són repetició de les inicials del *Quomodo Terra Sancta recuperari potest*, acabades de transcriure en assenyalar allò que és específic del dit text.

Tres anys després del *Liber de fine*, es repetí ampliada la situació del 1291 pel fet que Climent V el dia 11 d'agost del 1308 convocava el Concili de Viena amb la triple finalitat de decidir sobre l'orde dels Templers, assegurar la reconquesta de Terra Santa i decidir la reforma de la Cristiandat; les cinc butlles papals datades el mateix dia i relatives a la reconquesta són publicades en el *Regestum Clementis papae V* i llurs resums oficials han estat reproduïts dins «ATCA», XIII (1994), 85, nota 203; tots tres objectius formaven part de les preocupacions lul·lianes i així és natural que arribés al cap de poc (març del 1309) la versió definitiva de les propostes lul·lianes *De recuperatione Terrae Sanctae*, intitulada *Liber qui est de acquisitione Terrae Sanctae* (sobre el qual hom pot veure el meu *La còpia manuscrita medieval...*, citada en la nota 1, en concret «ATCA», XXI (2002), 189-191); era com un resum eminentment pràctic de les propostes anteriors, amb petites modificacions degudes al triple fet que pràcticament ja havia desaparegut l'Orde del Temple i per tant restava només l'Orde de l'Hospital, que

Aquests, si no m'erro, serien els quatre punts cardinals dins els quals es pot encabir pràcticament tot el *De fine* (deixant fora la part final i personal, la tercera distinció, destinada a fer conèixer les més de vint 'arts' que Lull assenyala com a conduents a la formació doctrinal i espiritual dels membres de la dita 'Militia': 285-290): el segon punt, per exemple, el de la continuïtat en la predicació apostòlica, pot ésser completat amb tota la primera distinció dedicada a les escoles de missioners i a llurs principals camps d'actuació (252-269); el quart encaixa amb la segona distinció que exposa tota l'estructura oficial i la varietat d'oficis del dit *Ordo Militiae* (269-285).

Esbós de resultats

En aquest resum de visió de conjunt, alguns elements seran hipòtesis acceptadores o refusadores en estudis futurs.

I la primera és aquesta: Ramon Lull tenia preparat per a presentar a Honori IV el text del *De modo convertendi infideles* en la seva versió primitiva, però se li morí aquell papa i no el pogué presentar; no havia caigut encara Sant Joan d'Acre; en aquell moment, el text, amb el títol actual, tan significatiu, començava amb l'actual capítol III. Després, mort aquell papa i elegit successor en la persona del framenor Nicolau IV, i perdut el darrer terreny de Palestina sota dominació cristiana, Lull aprofita la invitació general a manifestar la pròpia reacció davant els esdeveniments, afegeix els dos capítols primers, que tracten de la recuperació de Terra Santa i no es reflecteixen en el títol, i entorn el 2 de febrer del 1292 el presentà al papa, completat al cap d'un parell de mesos, amb el *Quomodo Terra Sancta recuperari potest*, que ja es col·locava en la hipòtesi sotmesa a consulta per Nicolau IV en la segona de les lletres datades el 18 d'octubre del 1291, la de la unificació dels ordes militars; Lull fa una primera exposició d'allò que ell pensa que hauria d'ésser aquell orde militar unificat, exposició que és ampliada, sense, però, mai no eixir-se de la dita hipòtesi, en el *Liber de fine*, que en la intenció de l'autor era, en aquell moment, la formulació definitiva del seu pensament en relació a la reconquesta de Terra Santa. Tenim, doncs, que el

---

Climent V ja havia convocat el Concili de Viena en el qual Lull havia posades esperances, i que la inicial i fins aleshores només parcial conversió dels Tàrtars a l'Islam obligava a preveure que si no s'aprofitava aquella avinentesa, segurament no se'n presentaria una altra, ans, ben al contrari, des d'aleshores seria la Cristiandat la que es trobaria sota l'amenaça dels nous pobles (tal com en realitat s'esdevingué); el text del *Liber...* esmentat fou publicat per primera vegada per Ephrem LONGPRÉ dins «*Criterion. Revista Catalana de Filosofia*», III (1927), 265-278.

Afegiré per a completesa d'informació que Arnau de Vilanova o algú del seu cercle es manifestà contrari a l'empresa de reconquesta de Terra Santa perquè no es donaven les condicions per a l'èxit, tal com la realitat dels fets confirmà; el *Tractatus contra passagium ad partes ultramarinas* és resumit en les pàgines 85-94 d'«ATCA» XIII, citat en aquesta nota.

nostre autor ha formulat dos projectes de recuperació de Palestina, el dels dos primers capítols (afegits?) de l'actual *De modo convertendi infideles*, que no té en compte la hipòtesi de la unificació d'ordes militars, i el definitiu, que parteix del pressupòsit de la unificació, i ha tingut una primera formulació, breu, en el *Quomodo Terra Sancta recuperari potest*, i una, considerada definitiva, del *Liber de fine*.

Si, doncs, la proposta que esdevindrà definitiva, perquè és col·locada en la línia de la consulta papal, només contempla l'actuació militar de l'*Ordo militiae* o orde militar unificat, podem parlar de 'projecte lul·lià de croada', si aquesta es defineix com a 'expedició militar' destinada a conquerir un país aliè a la cristiandat medieval?

Croada o no, el cert és que Ramon Llull només va parlar de 'passagium'³⁵ en resposta a la primera de les peticions papals, mentre no es féu ben bé càrrec que la hipòtesi d'unificació dels ordes militars en l'*Ordo militiae* havia d'ésser presa seriosament, car a partir d'aleshores només parlà de l'actuació militar d'aquells 'milites' «donec Terra Sancta, quod Deo placeat, sit acquisita et populata de christianis»;³⁶ també per a mi aquesta de la intervenció militar és una constatació desagradable, però tampoc no puc oblidar que ja en el citat capítol CCCXLVI del *Llibre de contemplació*, el Llull més primitiu refusava tota intervenció violent, fora d'un cas, que ell condicionava a l'atac protagonitzat pel contrari:

«Si la C (tots los crestians) mou la I (potència motiva) entel·lectual a endreçar la I (potència motiva) entel·lectual de los infeels, adonchs és leguda cosa que per armes e per força sensual se movia la I (potència motiva) sensual de la C (tots los crestians) contra la I (potència motiva) sensual dels infeels, qui vol destruir la I (potència motiva) sensual de la C (tots los crestians)»;³⁷ (crec que podem concretar la 'potència motiva' en el sentit de 'potència militar').

Fora d'aquesta, l'única ocasió en què Llull esmenta un possible ús de la violència militar, és la de si calgués obligar jueus o sarraïns sota sobirania de reis o senyors cristians, 'velis, nolis', a assistir a aquella escola o ensenyament destinats a 'mostrar'-los quin és el contingut doctrinal dels articles de la fe cristiana, escola que, si calgués qualificar-la de 'croada', la podríem anomenar 'croada gramatical', car l'única cosa que li demanava Ramon Llull és que els alumnes sabessin aplicar bé els predicats teològics als respectius subjectes.

Una darrera observació, amb la corresponent última pregunta: Ramon Llull respongué amb sengles propostes a les dues peticions de consell de

35. *De modo convertendi infideles*, cap. I (DOMÍNGUEZ, CC CM, CLXXXII, Turnholt, Brepols 2002, 337, lín. 24): «...possit fieri passagium...».

36. *Ibid.*, 338, líns. 36-37.

37. *Llibre de contemplació*, (cit., 1153, núm. 21).

Nicolau IV, però, tot i que el papa no ho hagués demanat, ell afegia pel seu compte consideracions sobre la conversió dels infidels. Veig que aquest de la conversió no és pas el denominador comú en les repetides propostes *De recuperatione Terrae Sanctae*, que foren escrites i enviades al papa durant aquell temps immediatament anterior o posterior a la caiguda de Sant Joan d'Acre. En el *Tractatus dudum habitus ultra Mare per Magistrum et conventum Hospitalis...*, aquell Mestre de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital, no sols no es pronuncia ni a favor ni en contra de la conversió dels infidels, sinó que ni l'esmenta.³⁸ FIDENZIO DA PADOVA, per la seva banda, en el *Liber recuperationis Terrae Sanctae*, exclou de forma positiva i explícita que la recuperació territorial de Palestina pugui ésser pràcticament vinculada a la conversió dels infidels.³⁹ Lull, en canvi, no sols aprofita les dues respostes a la invitació de suggerir la forma de recuperar Palestina i a donar el propi parer sobre la unificació dels ordes militars, per parlar de la conversió dels infidels, sinó que, si comptem l'espai que ell dedica a cada un dels tres temes ('ordinatio', recuperació, conversió) en els dos texts del *Llibre de passatge*, constatem que per a ell l'aspecte més important de la recuperació és que aquesta miri sobretot a la missió⁴⁰ i que en les respostes la part del lleó se l'endu justament el tema de les escoles per a la preparació dels missioners.

38. KEDAR-SCHEIN, dins «Bibliothèque de l'École de Chartes», 137 (1979), 221-226.

39. Així ho fa constar Paolo EVANGELISTI, *Fidenzio da Padova e la letteratura crociato-missionaria minoritica. Strategie e modelli francescani per il dominio (XIII-XV sec.)* (Istituto Italiano per gli Studi Storici, 43), Nàpols 1998, 163: «...la 'conversio infidelium' sta davvero fuori dalla prospettiva fidentina»; afirmació ja avançada en *Il Liber recuperationis Terre Sancte di Fidenzio da Padova: un progetto egemonico francescano per il recupero ed il governo della Terrasanta*, dins *Aciri 1291. La fine della presenza degli ordini militari in Terrasanta e i nuovi orientamenti nel XIV secolo*, a cura di Francesco TOMMASI, Perugia, Quattroemme 1996, 151; per això la teoria de la recuperació, basada en la indicació vèterotestamentaria de *Deut.*, xx, 10-13 de respectar qui accepta la nova sobirania, estableix amb tota claredat que «rispetto ai saraceni, l'unica alternativa possibile è tra la loro accettazione di un dominio politico-militare ed economico e lo sterminio», *ibid.*, 150.

40. Ni que hagi arribat només a un resultat aproximatiu, he intentat de fer un recompte de les línies dedicades en el *Tractatus de modo convertendi infideles*, en el *Quomodo Terra Sancta recuperari potest* i en el *Liber de fine*, a cada una de les tres idees bàsiques d' 'ordinació personal' (I), d' 'escola – predicació – discussió' (II) i de 'recuperació' (III); aquestes són les quantitats de línies de cada un, recomptades en les respectives edicions del «Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis», assenyalades en aquestes pàgines:

Tractatus de modo convertendi infideles:

I: iv, 1-156; v, 1-115; vi, 1-27. II: ii, 11-23; iii, 1-109. III: i, 5-26; ii, 3-10; 23-89.

Quomodo Terra Sancta recuperari potest:

I: -. II: 12-42. III: 3-11; 50-91.

Liber de fine:

I: 1-56. II: 64-617; 1046-1112; 1175-1311. III: 620-1044; 1114-1171.

Suma de resultats:

I. Tema d'ordinació personal: 398 línies.

II. Tema d'escoles – predicació – discussió: 927 línies.

I aquestes constatacions obliguen a formular una darrera qüestió: en donar resposta a les dues preguntes sobre la reconquesta de Palestina i sobre la unificació dels ordes militars, Ramon Llull demostrava estar sobretot interessat en la conversió íntima dels infidels per convicció i que la reconquesta de Terrasanta no era altra cosa que una ocasió immillorable, que ell havia d'aprofitar, per posar damunt la taula de papa i cardenals els dos punts essencials del seu missatge: portar el món i l'església a bon estament (és a dir, reformar la Cristiandat) i obtenir una resposta positiva al projecte de la conversió dels infidels.

Arribats al final, potser és el moment de formular alguna proposta amb la vista posada sobretot al futur:

– crec que en estudiar un autor medieval com Ramon Llull, hom no hauria de pressuposar que ja és posterior a la vigència del principi «cuius regio eius et religio» i prendre seriosament la hipòtesi de si en el cas concret que hom estudia no es donà la desvinculació entre conquesta política i violència íntima sobre decisions religioses;

– en el cas concret de la reconquesta de Terra Santa després de la pèrdua de Sant Joan d'Acra, cal col·locar els dos texts lul·lians que formen el *Liber passagii* o *Llibre de passatge*, no sols en la sensació que la dita pèrdua havia deixat en la Cristiandat, sinó també en la invitació papal a donar idees i a col·laborar en el 'passagium' anunciat per a Sant Joan del 1293 (*Tractatus de modo convertendi infideles*), i encara a manifestar-se entorn la conveniència d'unificar els ordes militars (*Quomodo Terra Sancta recuperari potest*);

– és veritat que el *Tractatus...* responia a la hipòtesi d'un autèntic 'passagium-croada' encapaçalat pel papa; i no ho és menys que el *Quomodo...* ja oblidava la dita hipòtesi, es manifestava a favor de la unió d'ordes militars i considerava suficient la presència activa de l'orde militar unificat, actuant en els límits fronterers d'Armènia;

– i l'empresa militar no sols havia d'ésser acompanyada per les diverses activitats missionals, ans li havia d'ésser subordinada, almenys en el sentit negatiu de no ésser-li contraproductiu.

I ara, qui més hi sàpigui, que més hi digui.

Però, certament, tal com observa el prof. Porsia, passat el Concili de Viena, Ramon Llull podia dormir i somniar tranquil: Climent V i el Concili del 1312 li havien donat doble satisfacció (encara que no passaria de teòrica): havien convertit en 'Decretal' (i, doncs, en llei general de l'Església), la

---

III. Tema de recuperació: 704 línies.

El tema d'escoles, predicació i discussió supera el de la recuperació de sobirania per dues-centes vint-i-quatre línies; si hom hi suma les de l'ordenació global', de naturalesa intel·lectual i jurídica, el resultat seria prop del doble: mil tres-centes vint-i-cinc línies.

fundació de quatre escoles per a la formació de missioners i havien unificat els ordres militars per a la defensa de Terra Santa.

Segur que finalment podia somniar que la croada gramatical ja trucava a la porta.

Roma – Barcelona, desembre 2005 – abril 2006